

NAGY PÉTER – WINTERMANTEL BALÁZS – JAKAB ATTILA

Munkaszolgálat és Jó Pásztor Bizottság Kerekasztal, 2022. június 15., Holokauszt Emlékközpont

Nagy Péter (a továbbiakban: N.P.): A munkaszolgálat és Jó Pásztor Bizottság kapcsolatáról fogunk majd beszélgetni itt a résztvevőinkkel¹. Sajnos igazgató úr, dr. Kovács Tamás nem tud ma jelen lenni; úgyhogy én leszek a moderátora ennek a beszélgetésnek. Nagy Péter vagyok, a Holokauszt Emlékközpont munkatársa, és szeretném bemutatni Wintermantel Balázst, a Wesley János Lelkészképző Főiskola doktoranduszát és Dr. Jakab Attilát, a Holokauszt Emlékközpont történészét, ők lesznek a két beszélgető partner.

És mi lesz a mai beszélgetés témája? 1942. július 31-én a honvédelemről szóló 1939-ik évi II. törvénycikk kiegészítése volt az, ami törvényesítette a munkaszolgálatot. Ez érintette a fajilag zsidónak minősített keresztényeket is. Elsősorban azért, mert a zsidótörvények, különösképpen a harmadik, az 1941. évi XV. fajvédelmi törvény, a házassági jog módosításáról gyakorlatilag elmosták a határokat az izraelita és a keresztény vallású zsidók között. A kerekasztalunknak az lesz a célja, hogy áttekintse, mit is jelentett a törvény által zsidó fajú kereszténynek minősített munkaszolgálatosnak lenni a II. világháború idején.

308

Az első kérdésem az lenne, hogy mi volt az 1939. évi II. törvénycikk, amit március 11-én hirdettek ki a honvédelemről, és ez mit jelentett a gyakorlatban a magyarországi zsidóság számára?

Wintermantel Balázs (a továbbiakban: W.B.): Kicsit korábbról szeretném kezdeni. Egy hónappal ezelőtt volt itt egy beszélgetés dr. Fazekas Csabával², egy ugyanilyen kerekasztal, és már a beszélgetés végén, a közönség soraiban támadt kérdéseknél felmerült a munkaszolgálat [ügye], és akkor nem volt idő kivesézni a témát, és úgy gondoltam, lehet, hogy érdemes lenne még egy picit hátrébb kezdeni, és nem feltétlenül 1939-cel, azért, hogy tiszta legyen, hogy ezt akár hadtörténeti kérdésként is, és nem csak történészi kérdésként is fölvehetjük, hogy ugyanúgy, ahogy a rendszerváltozás után volt sorkatonai szolgálat, és fegyver nélkül lehetett hadkötelezettséget teljesíteni, ez korábban is így volt. Tehát maga az a szó, hogy munkaszolgálat, természetesen bennünk, főleg, akik a témával foglalkozunk, egy óhatatlanul negatív asszociációt kelt magában, de a munkaszolgálat intézménye önmagában nem az ördögtől való fogalom, hiszen az általános hadkötelezettségen alapuló, fegyver nélkül teljesített szolgálat,

1 A beszélgetés leiratát az előadás videófelvevétele (<https://www.youtube.com/watch?v=o-DYGFiYc4g>; utolsó letöltés: 2023. május 3) alapján készítette az Éliás József Baráti Kör. Az átírat a felvételhez képest stilizálásra került, elhagyva az élőbeszédre jellemző tagoltságot és ismétléseket. Szerkesztette: Wintermantel Balázs).

2 Az 1942-es zsidótörvények (Kerekasztal, 2022. május 18).

<https://www.youtube.com/watch?v=xMTWkSQoogg&t=1s>; utolsó letöltés: 2023. május 3).

és az I. világháború után Európa szerte alkalmazott gyakorlat volt.

Ami itt a kiesést jelentette, az az, hogy a Trianoni korlátozásokkal együtt a Magyar Királyi Honvédségben a két világháború között nem volt, mert nem lehetett munkaszolgálat.

És így a magyarországi munkaszolgálat kérdését csak az általános hadkötelezettségről szóló említett 1939. évi II. törvénycikk szervezte újjá, és ebben a törvénycikkben jelenik meg a közérdekű munkaszolgálatnak a fogalma.

A törvénycikkhez kiadott kormányrendelet, ami 1939. július 1-vel jelent meg, előírta, hogy hadtestenként egy-egy közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljra állítsanak fel, azon sor-kötelesek számára, akik törvényes hadkötelezettségüknek fegyveres szolgálattal nem tehettek eleget. Az így létrehozott munkaszolgálatnak ekkor még, 1939-ben semmilyen diszkriminatív jellege nem volt. Egy zöld „M” betű volt, ami megkülönböztette a munkaszolgálatosokat a fegyveres szolgálattal ellátóktól. Ugyanakkor azt nagyon szeretném hangsúlyozni, hogy a közérdekű munkaszolgálat intézményének a felállítása konkrétan egybeesett a zsidók közéleti és gazdasági befolyásának visszaszorítását célzó, úgynevezett zsidótörvények bevezetésével – erről beszélgettünk a múltkor – melyek hatása rövidesen erőteljesen érezhetővé vált a hadseregben is, de ekkor még semmilyen negatív asszociáció nem kapcsolódott hozzá. Ami 1941 tavaszára a gyakorlatban kialakult, a munkaszolgálat rendszere, az 1944 végéig fenn állt, és a kétéves tényleges katonai szolgálattal a lakóhelyük szerint illetékes katonai parancsnoksághoz berendelt közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljaknál kellett, hogy letöltsék, akiket behívtak, és mozgósításkor a közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljak az erre kijelölt központokból és tartalékosokból, úgynevezett tábori munkaszolgálati munkásszázadokat állítottak fel. Ezek lehettek katonai vagy nemzetiségi munkásszázadok, és ide nagyon sok, a nemzethűségükben az állam által megkérdőjelezetten, megbízhatatlannak tartott: szerb, horvát, román, kisebb számban szlovák és ruszin nemzetiségű hadköteleseket is behívtak. Tehát nem kizárólag faji megkülönböztetésre szolgált. És akkor itt jön a beszélgetésünkhöz kapcsolódó momentum, hogy a származásuk alapján zsidónak minősülő kiegészítő munkásszázadba kaptak behívót, tehát nem is munkásszázadokba, hanem úgynevezett kiegészítő munkásszázadokba. És akkor, ami még szintén a kérdéshez kapcsolódik, hogy a kikeresztelkedetteket viszont nem tartották érdemesnek a kiegészítő munkásszázadokba, hanem külön századokba osztották be, ugyanúgy, ahogy például a politikailag megbízhatatlannak tartottakat, vagy a származásukra való tekintet nélkül különleges munkásszázadokba osztották be, és akkor ez a karszalagokon látszott, hogy a katonai munkaszolgálatosok hordhatták a nemzeti színű karszalagot, a zsidók sárga karszalagot viseltek. A keresztények és a kikeresztelkedettek viszont fehér karszalagot kellett, hogy viseljenek.

Dr. Jakab Attila (a továbbiakban: J.A.): Igen, gyakorlatilag Balázs szinte mindent elmondott a lényegről, hogy alapjában véve a két világháború között ez tényleg egy nagyon bevett, és elterjedt gyakorlat volt Európában, és akit érdekel, annak ajánlom figyelmébe Szécsényi Andrásnak *A korszellem hálójában*³ című munkáját, amely pontosan ezt az egyetemi, önkéntes munkaszolgálat rendszerét dolgozza fel a nemzetközi beágyazottságát és a magyarországi megvalósulását is figyelembe véve, nagyjából 1935 és 1944 között. Természetesen nemzetközi kitekintéssel. És ahogy Balázs is mondta, ennek nem volt semmiféle diszkriminatív jellege ebben az időszakban. Annál is inkább, mivel ekkor még a zsidóknak is lehetőségük volt fegyveres szolgálatra. Tehát ekkor még nem diszkriminálták [őket] olyan mértékben a származásuk alapján.

Sőt, a munkaszolgálatot még a nők számára is, – azt lehet mondani –, hogy lehetővé tették, és a Honvédelmi Minisztériumnak alárendelve létrehozta egy közérdekű munkaszolgálat országos felügyelője pozíciót, amelynek gyakorlatilag az volt a feladata, hogy ezt az egész munkaszolgálatot koordinálja. Hiszen a munkaszolgálatosok munkatáborokban teljesítettek szolgálatot, és alapjában véve a törvény az önkéntesség irányából, a kötelezővé tétel, a kötelezettséggé válás felé próbálta fejleszteni ezt a gyakorlatot. Annál is inkább, mivel a munkaszolgálatosok lehetőséget teremtettek arra, hogy mindazokat a munkálatokat, amelyek ugye a honvédelem számára, vagy később a művelési területeken szükségesek, tehát: sáncok ásása, aknásítás, aknaszedés, erődítmények építése, különböző szállítási műveletek – ezek lehetővé tették, hogy ne a katonai műveletben ténylegesen résztvevő, tehát a fegyveres szolgálatot teljesítő egységeknek az erejét, az energiáját és az idejét használják. Természetesen az anyagi források eléggé korlátozottak voltak. Tehát ennek a honvédelmi, úgynevezett közérdekű munkaszolgálatnak alapjában véve az anyagi lehetőségek gátat szabtak. Kezdetben lassan épült ki ez a munkaszolgálatos rendszer és azt lehet mondani, hogy igazából akkor lódult meg egy kicsikét ennek a fontossága, amikor Magyarország belépett a háborúba, és ekkor már növelték a munkaszolgálatos századoknak a számát. Hiszen 1941-től, ugye már szóba került a magyar hadseregnek a részvétele a szovjet – a németek által megszállt szovjet – területek, főleg háttérének a biztosításában, illetve a 2. magyar hadsereg számára is biztosítottak munkaszolgálatos századokat, amelyeknek később nagyon nagy embervesztéseik voltak. A számozásában is megkülönböztették a zsidó századokat. Ezek a százazas számot kapták, illetve a politikailag megbízhatatlan és a nemzetiségi munkaszolgálatosokat [is megkülönböztették], amelyek főleg a négyszázazas számot kapták. Azt lehet mondani, hogy alapjában véve a legismertebb a zsidó munkaszolgálatosok története. De például szinte alig van tanulmány, amely a főleg a baloldali munkásmozgalomban kiemelkedett, vagy számon tartott személyeknek a munkaszolgálatát tanulmányozta volna. A nemzetiségiokról pedig nem is beszélve, hiszen a II. világháború után a különböző területek visszakerültek az utódállamokhoz, ahol eredetileg is voltak. És ott már senki nem foglalkozott azzal, hogy a különböző nemzetiségiak hogyan és milyen formában kerültek munkaszolgálatra a magyar honvédség keretében.

3 Szécsényi 2016.

N.P.: Térjünk vissza kicsit 1939-hez. Október 3-án, a püspökkari értekezleten, az ülés 19. napirendi pontjaként, szó esett Kornfeld Móricz báró beadványáról, amelynek eredményeképpen megalakult a Magyar Szent Kereszt Egyesület. Mit lehet tudni erről az Egyesület-ről? Mi célból jött létre? És milyen tevékenységet fejtett ki?

W.B.: Igen, ahogy említetted te is, báró Kornfeld Móricz tett javaslatot a püspöki kar 1939. október 3-ikái konferenciáján arra, hogy a zsidótörvények által áttértek, úgynevezett konvertiták védelmére, érdekképviseletére alakuljon egy ilyen szervezet. Ezzel meg is alakulhatott, és elnöke 1944-ben Apor Vilmos lett. A létszám egész lendületesen alakult. Tehát az 1939-es megalakulásakor 114 fővel alakult meg az egyesület. 1941-re már elérték az 1948 főt, majd pedig 1944-re, amely – majd később visszatérünk rá – az egyesület végét jelentette, akkor 7301 fő volt az egyesület tagsága. Anyagi alapját főleg gyűjtésekből és gazdag zsidóknak a támogatásából tudták biztosítani. Itt külön kiemelném Weisz Manfréd adományait, aki lehetővé tette, hogy ez az egyesület tudjon működni. Ugyanakkor kapcsolatban álltak a báró Weisz Edit vezette Izraelita Pártfogó Irodával is. Nemrég egy más helyen lévő beszélgetésen említették Závada Pálnak a *Hajó a ködben* című könyvét. Igaz, hogy irodalmi, gyönyörű irodalmi kifejező eszközökkel, de ott lehet a bárónőnek a dicsérendő tevékenységéről olvasni, hogy milyen mentő munkálatokat tett, és hogy az, hogy[an] kapcsolódik a Kornfeld Móricz javaslatalemekből alakult egyesülettel. Helyi csoportjaik voltak az országban, különböző helyen. Néhányat kiemelnék: Szegeden, Győrött, Pécsen, Nagykanizsán, Nagyváradon, Kassán és Szombathelyen. És nagyon sokoldalú tevékenységet próbáltak kifejteni. Tehát, hogy szinte lefedjék mindazt a szükségletet, amit akkor csak segíteni lehetett. Kezdve jogi tanácsadással, anyagi segítséggel, elhelyezéssel, zsidó munkaszolgálatosoknak a segélyezésével. De később, Zichy Gyula érsek vezetésével, az embermentésben is komoly szerepet vállalt. Az más kérdés, hogy sajnos a növekvő nehézségekkel és a közönyt nem igazán tudtak szembeszállni, és még katolikus vélemények szerint is a püspöki kar és az egész magyar papi klérusnak az egységes fellépésére lett volna szükség, hogy ez az egyesület érdemi munkát tudjon kifejteni – lásd például az embermentés terén. A szervezést Kornfeld Cavallier Józsefre, a Nemzeti Újság szerkesztőjére bízta. És Almássy József, a Központi Szemináriumnak a helyettes rektora volt, aki gyakorlatilag irányította azt. Az Egyesület végéről azt kell tudni, hogy a nyilas hatalomátvétel után egyszerűen feloszlatták. Tehát a tevékenysége legálisan nem volt tovább folytatható.

311

J.A.: Igen, ezt annyival egészíteném ki, hogy tulajdonképpen a zsidótörvényekkel, a megkeresztelkedett – tehát a kereszténynek minősülő, ellenben fajilag zsidónak minősített keresztények azzal szembesültek, hogy tulajdonképpen ők vallásilag nem tartoznak az izraelita felekezethez és a zsidó közösséghez, ellenben azok az egyházak, ahova ők egyházjogilag és a hit szempontjából tartoznak, azok meg nem igazán fogadják be és zsidókként kezelik őket. Tehát a zsidók számára ezek az emberek keresztények voltak, a keresztény magyar társadalom számára pedig zsidónak minősültek. Azt lehet mondani, hogy ők két szék között a pad alatt találták magukat – a senki földjén. És alapjában véve ez is motiválta Kornfeld Móricz bárót, hogy valamilyen formában, egyfajta szerveződési lehetőséget biztosítson ezeknek az embereknek. Elsősorban azért, hogy hátha ezzel érzékenyíteni tudja a keresztény felekezeteket, ugye itt elsősorban a katolikus egyházzal volt szó, mert ez a Szent

Kereszt Egyesület, ez egy katolikus egyesület volt. Tehát, alapjában véve az egyház lehetővé tette számukra ezt a megszerveződést. Ellenben az egyház, azt lehet mondani, hogy nem annyira erőteljesen támogatta, hanem mint egy hallgatólagosan tudomásul vette, hogy ilyen is van. Van egy Szent Kereszt Egyesület, aki a keresztény, a zsidónak minősített keresztény emberekkel igyekszik foglalkozni, annál is inkább, mivel nekik ellehetetlenült az egzisztenciájuk. Ugye nagyon sokan elvesztették az állásukat, munkaszolgálatra kötelezték őket. Tehát a családoknak a megélhetése, a hétköznapi életük, az valamilyen szinten felborult. És azt hiszem, hogy nagyon sokatmondó az egyház hozzáállása és magatartása. Makai Lajos és Rájber Mihály katolikus plébánosok, akik az Egyesült Keresztény Párt pap képviselői voltak – és gyakorlatilag az ő megnyilvánulásuk, megnyilatkozásuk nagyon erőteljesen kifejezi azt a közhangulatot, ami a magyar társadalomban, a magyar keresztények között és a magyar egyházban ebben az időszakban uralkodott. Ezt érdemes gyakorlatilag meghallani. Idézném: *„Mi nem tagadjuk meg őket, tehát, vagyis a megkeresztelkedett zsidókat – mi nem rekesztjük ki őket a keresztény szeretet közösségéből, mi egyenlő értékű testvéreknek tartjuk őket, és megértő lélekkel állunk mellettük, a súlyos áldozat vállalásában.”* Ez a súlyos áldozat ugye, ez a társadalmi, tehát a jogszerűvé tett társadalmi, és gazdasági kirekesztés. *„Hisszük, hogy a keresztségben nyert kegyelem erőt ad nekik arra, hogy ezt a nehéz keresztet megroskadás nélkül tudják hordozni, és mi nem fogunk megszűnni érdekükben, igazságaik érdekében továbbra is dolgozni és harcolni.”* Alapjában véve mit jelent ez a megnyilvánulás? Hogy tulajdonképpen a megkeresztelkedett zsidók vállalják mindazt a szenvedést, mindazt a megpróbáltatást, mindazt az igazságtalanságot, amit a magyar társadalom és a magyar jogrend velük szemben elkövet, ezt alázattal viselik és a keresztény egyházak imádkozni fognak értük, hogy kellő lelki erejük legyen ezt elviselni. És ez végig így tartott 1938-39-től 1944-ig, és 1944-ben gyakorlatilag már eljutunk oda, hogy majd azt fogják kérni a megkeresztelkedett zsidóktól, hogy a halált is vállalják alázattal és megadással, mert ezzel bizonyítani fogják, hogy ők nem érdekből keresztelkedtek meg, hanem őszintén keresztényekké lettek, és a mártírhalálukkal tulajdonképpen a saját hitüket igazolják.

312

W.B.: Csak egy nagyon rövid gondolat, hogy a keresztény hitre tért zsidók közül olyanok is érintettek voltak, akik már így születtek. Tehát egy olyan családba születtek bele, amely keresztény családnak mondta magát, semmilyen kötődése és kapcsolata nem volt a zsidó valláshoz. És amikor őt, mint zsidó származásút munkaszolgálatba vitték, akkor óhatatlanul is minden rossz szándékra nem gondolva, azért egy zsidó közösségben a kikeresztelkedett zsidók nem ugyanúgy érezték magukat, mert őket még úgy is vették, hogy elárulták a saját vallásukat, tehát...

J.A.: A hitüket.

W.B.: Igen, tehát, dupla megkülönböztetés is sújtotta őket, mindazon a szenvedésen túl, amiben voltak.

J.A.: Igen, mert gyakorlatilag azt kell nézni, hogy a törvény a nagyszülőket vette alapul. Tehát, ez azt jelenti, hogy szinte minden 1920-ban, 30-ban született, még akkor is, ha keresztény családba született, tehát a mindkét szülője lényegében véve már keresztény volt. Lehet, hogy ők tértek át, sőt szinte biztos, hogy a szülők tértek át, de szinte biztos, hogy egyetlen egy – vagy alig volt olyan megkeresztelkedett zsidó az 1930-as, 40-es években, akiknek a nagyszülei megkeresztelkedtek. Mert ugye a nagyszülők azok ezernyolcszáz-va-lahányban születtek. Tehát akaratlanul is, a huszonéves unoka mind azzal szembesült, hogy neki mind a négy nagyszülője izraelita felekezeti volt, lehet, hogy az egyik szülő is izraelita felekezeti volt, mert csak az egyik tért át, és akkor reverzálist kellett adni, főleg a katolikus egyházba. És akkor ő hiába nőtt fel keresztényként, vagy keresztény családban, a törvény szerint ő azzal szembesült, hogy fajilag zsidónak minősül. De neki már nem volt kapcsolata az izraelita vallással, mert lehet, hogy a szüleinek sem volt már. Mert az alap a nagyszülők voltak. A nagyszülők pedig az 1800-as években, 1880-1890-ben, még döntő többségükben izraeliták voltak, mert akkor még nagyon – hogy úgy mondjam – gyér volt a tényleges kikeresztelkedés.

N.P.: És még 1942-ben történt egy változás. Tehát július 31-én a magyar törvényhozás az 1942. évi XIV. törvénycikkben módosította az 1939-es honvédelmi törvényt és ezzel törvényesítette a munkaszolgálatot. A kérdésem az lenne: Mit jelentett ez a magyarországi zsidóságot illetően?

313

W.B.: Az 1942. évi XIV. törvény törvényerőre emelte az 1941 tavasza óta érvényben levő gyakorlatot, mely szerint a zsidó hadkötelezettek szolgálati kötelezettségüknek a honvédség kötelékében, kiegészítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget. Az újdonság az volt, hogy ezt a szolgálatot rendfokozat, illetőleg karpaszomány nélkül teljesítik, akkor is, hogyha korábban tiszti, tiszthelyettesi, tisztesi rendfokozatuk volt, vagy karpaszományt viseltek. Tehát ez egy nagyon komoly intézkedés volt. És 1942 tavaszától – ehhez kapcsolódóan – a munkaszolgálatosok nem kaptak egyenruhát, csupán egy jelzés nélküli katonasapkát, amelyről a zsidók esetében hiányzott még a sapkarózsa is, mert – mint az indoklás kimondta -: „a nemzeti színekre méltatlanok”, és ezért nem viselhetik. Tehát, hogy itt már igenis jelentkeztek azok a sújtó intézkedések, amelyek az emberi mivoltban is igencsak jelentkeztek. Egy nagyon kicsi kitéréssel megemlíteném, hogy 1942 szeptembertől 1943 júniusig Nagybaconi Nagy Vilmos volt a honvédelmi miniszter, – nem szoktam Horthytól idézni, és nem is biztos, hogy fogok többet – viszont ő mondta, hogy: „Ő az az ember, aki ember maradt az embertelenségben!” Tehát mégis megemlíteném, hogy a Kállay-kormányban volt honvédelmi miniszter és a hungaristák nyomására kellett lemondjon, és ő ehhez a törvényhez kiadott egy – könnyű megjegyezni, mert 55. ezredik számú rendeletet, és próbálta csökkenteni a lehetőségét annak, hogy embertelenségekre kerülhessen sor. Tehát egy olyan HM rendelet jelent meg, ami úgy magyarázta a törvényt, hogy emberséges kereteket próbált kialakítani. De hát ennek nem lett komoly következménye. A 2. magyar hadsereg mozgósítása

és a frontra küldése erősen érintette a munkaszolgálatosokat. Erről már beszélgettünk picit korábban is. 1942 szeptemberében már 152 munkaszolgálatos század volt – ez már hozzávetőlegesen 38.000 főt jelentett – és tartózkodott hadműveleti területen. Az ő megoszlásuk úgy nézett ki, hogy 130 kiegészítő század volt – ez azt jelenti, hogy zsidó. 130 olyan munkaszolgálatos század volt, amiben kiegészítő századként zsidó származású honfitársaink voltak, és 16 pedig, ami különleges politikai – például oda tartoztak kommunisták, meg egyéb olyan illegális tevékenységet végzők, akik politikailag megbízhatatlannak bizonyultak. És hat útkarbantartó munkásszázad, ezek a keresztény, idézőjelben keresztény munkásszázadok. A munkásszázadok elsősorban a hadseregnek határterületein teljesítettek szolgálatot. Tehát ők vasútvonalakat, hidakat, utakat javítottak, építésre használták őket. Majd pedig, hogyha a tűzvonalba kerültek, akkor inkább műszaki munkát végeztek, pont a megbízhatatlanságuk miatt. Tehát lövészárkot ástak, akadályokat emeltek, erődítéseket, fedezékeket építettek. Viszont a túlzott követelményeket nem tudták teljesíteni, és ezért súlyos büntetések özönét vonták magukra. Szeretném hangsúlyozni, hogy az embertelen bánásmódra, meg ezekre a súlyos visszaélésekre a törvényben sem volt semmilyen írásbeli előírás, utasítás. Hanem a törvényerőre emelt antiszemita intézkedések elindítottak egy olyan általános züllést a hadseregben, amit továbbá erősített a katonai alárendeltségi viszonyoknak a betartása, hogy a hadműveleti területeken eleve egy szabályozatlan viszonyrendszer volt, ahol nem minden úgy alakult, ahogy kellett volna – és főleg ezek voltak, amik súlyos visszaélésekhez vezettek. Akkor említhetném a Vörös Hadsereg által kikényszerített visszavonulást a mínusz 30-35 fokban, ahol az 1500 kilométeres visszavonulás során az éhező, ruhával alig ellátott beteg emberek nem bírták a fáradságot, és így vesztett a 2. magyar hadsereg 25.000 fős munkaszolgálatos hazafit, akiknek a 90%-a a visszavonulás során esett el. Tehát nem hadi cselekményekben, nem a fronton, hanem a tűzvonalból való visszavonulás során a lehetetlen, embertelen körülmények miatt. A német megszállás a munkaszolgálatban is új helyzetet teremtett, hiszen a honvéd kiegészítő, kiegészítő parancsnokságok tömegesen hívták be a zsidó férfiakat munkaszolgálatra, és így a kiegészítő munkásszázadok száma az addigi 210-ről hirtelen felugrott 575-re. Ezzel kapcsolatban van egy olyan érdekes megközelítés, hogy a magyar hadsereg ezzel 125.000 zsidót vont ki a deportálás alól. Ez egyrészt igaz, másrészt viszont, ha hozzátesszük, hogy nem tudjuk, ez a kivonás vajon hány nap túlélést jelentett, egyáltalán jelentett-e? Egyik példa, amit említettem, a visszavonulás, de most jelent meg – nyilván a résztvevők számára ismert, de mint tanulmány, ezért tudom ajánlani: Pusztavámmal kapcsolatban egy nagyon részletes, tényfeltáró munka. És itt tudni kell: igaz, hogy zömében teljesen németek lakta település, de 1944. október 16-án 200 munkaszolgálatost végeztek ki. Tehát az, hogy valakit a hadsereg kivont a deportálás alól, nem jelentett számára korántsem egy életbiztosítást.

Még egy gondolatot szeretnék említeni, hogy a nyilas kormányzat 1944. november végére gyakorlatilag teljesen felszámolta a kiegészítő munkaszolgálat intézményét, és innentől fogva kényszermunkásként foglalkoztatták az embereket, zömében az osztrák-magyar határon épülő védőállások építésére. Kihagytam, de csak egy gondolat erejéig visszaugrok rá, hogy 1943 tavaszától viszont az Organization Todt szervezetnek „eladták” a munkaszolgálatosokat, hiszen a munkájukért cserében az ország gazdasági előnyöket könyvelhetett el magának. Vagy olyan terményeket, olyan áron vásárolhatott, amire egyébként nem lett volna lehetőség. Tehát akkor a konklúzió ehhez a törvényhez az az, hogy az 1939-ben lét-

rehozott munkaszolgálat – amelynek korábban semmilyen diszkriminatív jellege nem volt –, aztán hamarosan a zsidók és nemzethűség szempontjából megbízhatatlannak tartott nemzetiségiek és a politikai ellenzék hadseregen belüli hátrányos megkülönböztetésére szolgáló intézménnyé vált, amelynek nem katonai okai voltak elsősorban, sőt egyáltalán nem voltak katonai okai, hiszen a zsidótörvények az egész magyar társadalomra gyakorolt bomlasztó hatásukat fejtették ki a hadseregen belül is. Tehát a hadseregben csak azok a bomlasztó magatartások jelentkeztek, amiket az egész társadalom már felfokozottan, az egyéb antiszemita jogszabályok és törvények gyakorlatával magáévá tett.

J.A.: Igen, ezt annyival egészíteném ki, hogy 1941 tavaszán már megjelent egy 2870-es számú rendelet, amely a honvédségen belül már bizonyos értelemben törvényesítette az 1939-es második zsidótörvénynek a diszkriminatív megkülönböztetését, és ez alapján tényleg a zsidónak tekintendő személyek katonai szolgálatáról szól. Tehát már 1941 tavaszán elkezdődött a zsidónak minősített magyar állampolgárok kivonása a fegyveres szolgálatból a munkaszolgálat irányába, és elkezdett leépülni ezeknek a munkaszolgálatos századoknak a honvédség általi felszerelése. Tehát, egyre inkább az honosodik meg a honvédségben, hogy a zsidókat behívják munkaszolgálatra, és gyakorlatilag semmiféle felszerelést: ruhát, bakancsot nem biztosítanak számukra. Így saját maguknak kell gondoskodni – bizonyos értelemben – saját magukról. És az 1942-es törvénynek az általános indoklásában, ott már nagyon világosan megfogalmazódik, hogy idézem: *„A honvédség keretén belül a kiegészítő szolgálat az, amelynek területén a zsidók kiképzése a köz szempontjából hasznosítható, testi fegyelmezésük és erkölcsi nevelésük is a közre nézve nem kedvezőtlen eredménnyel elvégezhető”*. Tehát a törvény szerint a munkaszolgálatot egyfajta átnevelő, vagy nevelő intézményként is felfogta a honvédség. Tehát, innen van az, hogy alapjában véve a munkaszolgálatos századok parancsnokától, keretlegényeitől függött az az elbánás, amiben ezek a munkaszolgálatosok részesültek. Tehát teljesen heterogén és törvényszerűségek megállapítására alkalmatlan maga a munkaszolgálatnak az intézménye, hiszen a munkaszolgálatosok teljesen ki voltak szolgáltatva annak, hogy emberség, erkölcsi értékrend szempontjából a keretlegények és a parancsnokok körülbelül milyen szinten álltak. Ahol nem volt semmiféle értékrend és erkölcsiség, ott bizony nagyon borzalmas volt az ő életük. És az általános indoklásban szintén megfogalmazódott az az elv, hogy a fegyveres erő egyéni és testületi életének minden vonatkozásában kell zavartalanul érvényesülnie a magyar nemzeti eszme és a keresztény erkölcsi felfogás követelményeinek. Na, most erről a keresztény erkölcsi felfogásról Dorosicsot említeném. Ez a 2. hadsereg visszavonulási útvonalán egy helység Kijevtől nem messze –, ahol több száz beteget, többnyire tífuszos munkaszolgálatost, a magyar honvédség egyszerűen élve elégetett a kórháznak használt pajtában, és akik menekülni próbáltak, azokat lelőtték.

315

W.B.: Ehhez hadd csatlakozzak egy gondolattal, hogy nagyon szomorú az, hogy a tisztek és a keretlegények sokszor milyen szadizmussal fordultak a munkaszolgálatosok felé, és én úgy gondolom, hogy ebben a Horthy rendszer több évtizedes magvetése és a nagypénteki eseményről való, felelőtlenül végzett keresztény vallástanítás jelentkezik. Így mintha szövetségre léptek volna, mert a MUSZ-os tiszteknek jelentős része tanítókból került ki, tehát egyházi tanítók is munkaszolgálatos századnak a parancsnokaivá válhattak, és többségük a korábban tanítottak,

illetve hallottak hatása alatt szinte démonikus dühvel vetette magát ezekre a szerencsétlen emberekre. Tehát, ebben benne van zömében a társadalom meg az egyházi tanítás vagy a félreértelmezett evangéliumi tanításnak a háttere is – sajnos.

N.P.: Az előbb hallottunk arról, hogy milyen volt a Római Katolikus Egyház viszonya a munkaszolgálathoz. Most térjünk át arra, hogy a Református Egyház ehhez hogyan viszonyult. Ugyanebben az évben, 1942. október 20-án a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Muraközy Gyula, Kálvin téri lelkész névleges irányításával megalakította a Jó Pásztor Missziói Albizottságot. És a kérdésem az lenne: Ki volt Muraközy Gyula, és miért alakult meg ez az Albizottság?

W.B.: Itt is, hogy ha lehet, egy kicsit korábbról kezdeném a történetet, hogy ne két mondatból válaszoljak, mert az előzményeknek azért időrendben elég fontos súlya van. Tehát 1938 decemberében alakult meg a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája, amelynek az volt a feladata, hogy segítséget nyújtson azoknak a zsidó származásúaknak, akiknek csak lehet. Tehát az évszámra szeretném a figyelmet felhívni, hogy 1938 decemberében járunk. Szóltunk a beszélgetés elején a Magyar Szentkereszt Egyesületről, ami 1939 októberében alakult meg, és onnantól fejtette ki a tevékenységét. Hoztam egy érdekes cikket, ezt körbe is adom. Ez a *Református Jövő* című újságban jelent meg, és azért érdekes, mert ez 1941. januári cikk. Balkányi Pál közírot tartalékos tisztként behívták és megtették egy munkaszolgálatos század parancsnokává. Balkányi Pálról azt kell tudni, hogy ő a Pozsonyi úti Református Egyházközségben, ahol Bereczky Albert volt a lelkipásztor, ott volt presbiter.

316 Ez a cikk arról szól, hogy ő, mint keresztény ember, egy munkaszolgálatos századnak a parancsnokaként teljesen megdöbben azon, hogy mennyire el vannak hanyagolva a protestáns munkaszolgálatosok. Hiszen ellentétben az izraelita vagy a katolikus felekezetűekkel, a protestáns munkaszolgálatosokkal egyáltalán nem törődik a felekezetük. Tehát ez 1941 januárjában volt. És ugye a kérdés is arra vonatkozott, hogy 1942. október 20-án megalakult a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének a Jó Pásztor Missziói Albizottsága. Na de itt, 1941. januárban vagyunk még csak, és 1942. októberig azért eltelt még másfél év. Nem beszélve arról, hogy ha azt nézzük, hogy 1938-tól, 1939-től hány év telt el 1942-ig. Na, most amikor ez a cikk megjelent, 1941. januárban, 1941 közepén – tehát a Jó Pásztor megalakulása előtt egy-másfél évvel, ugye a hónapokat nem tudhatjuk ez esetben pontosan – volt egy találkozó Bereczky Albert vezetésével –, amikor Dobos Károly, dr. Benkó Ferenc államtitkár, az Angol-Magyar Bank elnöke, Péter János, Muraközy Gyula, Pákozdy László, Nagy Gyula, Sebestyén Andor és sok más, a Református Egyházban vezető szerepet betöltők felkeresték Ravasz László püspököt arra kérve, hogy az egyház hozzon létre egy hivatalos embermentő szolgálatot – elsősorban zsidó származású protestánsok, de mások védelmére is. És ekkor ez a bizottság még nem került megalapításra. És még két momentumra szeretném felhívni a figyelmet, ahogyan így visszaemlékezésekben olvasunk, mint szállóigeként szokták mondogatni. Az egyik az, hogy „*Afrika előtt, Afrika után*”, a másik az, hogy „*Sztálingrád előtt, Sztálingrád után*”. Tehát, 1942. november 4-én volt egy fordulópont a világháború történetében – ez az észak-afrikai hadművelet volt az El-Alamein-i ütközet során, ahol nagyon súlyos veszteséget szenvedett, még Sztálingrádnál is jóval nagyobb veszteséget szenvedett a Wehrmacht, és 1943 májusában fegyverletételre került sor. Sztálingrádról meg nem kell különösebben beszélni, az mindenkinek a tudatában van,

hogy azzal, hogy a szovjet csapatok ott döntő vereséget mértek a tengelyhatalmakra, inentől kezdve a háborúnak a kimenetele már nem volt kérdés. Tehát nyilván voltak, akik bíztak a csodafegyverben, nyilván voltak, akik bíztak a saját elszánt addigi évtizedes anti-szemita politikájukban, és nyilván nagyon sokan féltek az orosz felszabadító csapatoktól, de az, hogy a háborúnak mi lesz a következménye, és hogy Németország elveszti a háborút: az inentől kezdve nem lehetett kérdés!

Azért hoztam ezt ennyire előre, mert számomra egyáltalán nem világos az, hogy miért kellett eddig várni, miért kellett megvárni azt, hogy már egyértelmű legyen, hogy akkor itt mentsük, ami menthető – legalábbis számomra ez derül ki – hiszen, ugye szintén nem volt ez kérdés, de azért csak egy gondolatban hadd említsem meg, hogy azért Ravasz László az első két zsidótörvényt megszavazta, a harmadiknál már tartózkodott, és nagyon-nagyon komoly nyugati személyek – többek között: Karl Barth – is fölhívta a figyelmet, hogy ez az irányvonal nem lesz jó, mert akkor a magyar protestantizmus is a Deutsche Kirche felére, vonalára fog esni, ha itt nem fog történni valami. Tehát, hogy már muszáj volt valamit tenni. És csak, amikor már nagyon-nagyon muszáj volt, akkor ez meg is történt. 1942. október 20-án a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje megalakította a Jó Pásztor Albizottságot. Ugyanakkor, ez a megalakítás számomra még mindig nem egy sikertörténet, mert azzal, hogy megalakult – és ez nagyon sokszor elhangzik, hogy október 20-ikán megalakult az Albizottság –, gyakorlatilag még senkinek nem tudtak segíteni, hiszen az Albizottság nem működött. A püspök és környezete öt személyt keresett meg, hogy vállalják el ennek az Albizottságnak a vezetését, és ezt mind az öten visszautasították. Tehát volt egy jogilag létrehozott bizottság, amely ugyan megalakult, de nem tudott működni. És Éliás József volt az a személy, aki hatodikként felkérésre került. Dobos Károly utazott le hozzá Ceglédre, és fölkérte erre a szolgálatra. Éliás József hívó, református ember volt, és az aznapi igéje az volt, hogy „*Vegye fel az én igámat, aki követni akar engem!*” És ez volt, ami meggyőzte őt – ez az evangéliumi idézet. Ez volt, ami meggyőzte arról, hogy neki vállalnia kell ezt a szolgálatot, és december 4-ére született meg ez a döntés, hogy Éliás József elvállalta a Jó Pásztor Albizottságnak a vezetését. Ez egy nagyon fontos momentum, de még inentől sem tudjuk azt mondani, hogy a munka érdemileg haladt volna. Éliás József ekkor 28 éves volt, és Cegléden segédlelkészként dolgozott. Se apparátusa, se szervezete, se anyagi bázisa nem volt arra, hogy ezt a bizottságot működtetni tudja. A püspök nagyon komoly instrukciókat adott neki. Nyilván a hallgatóságnak ismert, de akiknek nem, ajánlom figyelmükbe Szenes Sándor *Befejezetlen múlt*⁴ című könyvét. Ebben nagyon sok interjú jelent meg, többek között Éliás Józseffel is. És itt le van írva a teljes püspöki beszélgetés, mármint Éliás József visszaemlékezésében. A legeslegutolsó mondatot szeretném kiemelni: „*a püspök azt mondta, hogy nem adhat azonban helységet a Konvent központjában és nem nyújthat anyagi segítséget a munkámhoz*”. Tehát amikor egy segélyszervezetnek a működését megpróbáljuk elképzelni – és most ugye nem nehéz, mert az ukrán válság kapcsán látjuk azt, hogy a különböző egyházi segélyszervezetek hogyan működnek és milyen apparátus áll mögöttük, és nem kétséges az, hogy van irodájuk, és nem kétséges, hogy van személyzetük, és természetes, hogy szükség van önkéntesekre, természetes, hogy szükség van adományokra, és akár állami koordinációra is a feladatoknak az elvégzéséhez, de

4 Szenes 1994².

egy ember önmagában, irodai és anyagi támogatás nélkül, csodát tenni nem tud.

Muraközy Gyula jelentős személyiség volt, nála jelentkezett Éliás József, és ő volt a Jó Pásztor Albizottságnak a vezetője. Ő úgy került a képbe, hogy ő volt a Konvent missziói előadója. Tehát bármi olyan tevékenység, ami a misszióval függött össze, az hozzá kapcsolódott, és így ez, mivel misszió, ezért lett albizottság és így lett Muraközy Gyula az elnöke. Ő a Kálvin téri Református Egyházközségnek volt a lelkész-elnöke. 1892-ben született és 1961-ig élt közöttünk. Nagyon ismert szerkesztői, írói és műfordítói tevékenysége volt, és ami még talán fontos, hogy a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának is a főtitkára volt. Lesz még sok gondolat a Jó Pásztorról, de a megalakulásról, azt hiszem, hogy elég ez a pár gondolat.

J.A.: Igen, és – tekintettel az időre – azt mondanám, hogy menjünk előbbre, ugyanis Baláznak köszönhetően van egy közel húszperces interjúrészlet magával Éliás Józseffel, és ebben az interjúrészletben azt hiszem, benne van minden, amit a munkaszolgálatról, a megkeresztelkedett zsidók munkaszolgálatáról és a Jó Pásztor Bizottságról, illetve Éliás Józsefnek a rendkívül nehéz körülmények között végzett munkájáról tudhatunk. Tehát ezt szerintem mindenképpen érdemes meghallgatni.

W.B.: Hallgassuk meg, és utána tudunk majd tovább beszélgetni.

318 „Rettenetes problémát jelentett a Gyergyóhollóra, tehát az erdélyi havasokba irányított munkaszolgálatosoknak az ügye. Nekem az a sejtésem, hogy ezeket a munkaszolgálatosokat azért vitték oda, hogy ne gépfegyver vagy puszkagolyó végezzen velük, hanem a hideg pusztítsa el őket. Akik jobb módúak voltak, azokat megfelelően ellátták a hozzátartozók bakancssal, ruhaneművel, de a szegényebbek, azok halálra fagyhattak. Bizonyára voltak, akik halálra fagytak. Megrohantak engem a hozzátartozók, a protestáns hozzátartozók. Nem zárkozhattam el, hogy meghallgassam panaszukat. Ugyanis egy pár bakancs a feketepiacon 200-250 pengőbe került. Egy családnak, egy konszolidált családnak az akkori havi jövedelmébe. Hogyan adhatott volna ki ennyit az a család, ahol úgyszólván éheztek a családfő nélkül. Amikor már nagyon rám szakadt ez a probléma, fordultam mindenkire, a katolikus vezető testvérekhez, meg a többiekhez fordultam, együttesen azt mondták, hogy kérjük meg a HM-t, utaljon ki bakancsokat meg pokrócokat, de főleg bakancsokat. Megmondták, hogy elvileg lehetetlenség, ne is kísérletezzem. Egy reggel, mikor felébredtem, az volt bennem, hogy elvi lehetetlenség, nem elvi lehetetlenség, Uram, Te azt mondtad annak idején, mikor Ceglédre felvezettél, hogy vasoszloppá teszel engem és fejedelemmé; hát most tégy engem azzá és nyiss meg előttem mindent. Elmentem a HM-ba – az akkor nagyon szigorúan titkos hely volt, mégis voltak, akik ott sorban álltak, az alagsorba kellett lemenni, ott volt az a fülke, amiben ült egy hivatalosod – káplár vagy őrmester, valamilyen ilyen rangú egyén – aki átvett kérvényeket.

Ilyenek mentek sorba állva hozzá, akinek megszületett a negyedik gyermeke és kéri a családfő mentességét, mert honvédekről volt szó. Meg hasonló kérések: haláleset, meg egyéb ilyen dolgok. Előtte – második vagy harmadik – volt egy római katolikus lelkész, de nem közpap, hanem magasabb rangú személy, aki kérte, hogy fölmeessen – megnevezte,

hogy kihez –, erre közölte a fülkében lévő személy: „Kérem, Főtisztelendő atya, a honvédelmi miniszter rendeletére az épületben senkit nem lehet felkeresni, szíveskedjék írásban beadni a kérelmét, és aztán majd – amennyiben X ezredes úr öméltósága akar foglalkozni az ügyel –, akkor megfelelő, alkalmas módon értesíti Főtisztelendő atyát.” Nagyon csüggedten ment el, és ez a csüggedés rám is rám szakadt, mert, ha egy római katolikus vezető állású papot így elbocsájtanak – mint ahogy mindenkit, mert senkinek nem engedték meg, hogy az épületbe menjen –, akkor én rám is ez a sors vár, emberi logika szerint. Én azonban kívártam, s mondtam, hogy valakivel szeretnék beszélni, aki a honvédelmi felszereléseknek, bakancsoknak, ruhaneműknek ügyét a legmagasabb szinten intézi. Közölte velem a fülkében ülő, hogy nem lehet, ha valami kérése van, írásban adja be. S akkor ránéztem és azt mondtam: Én nagyon szeretnék azzal beszélni.

A fülkében ülő részletes magyarázatba kezdett, nagyon rendesen, nagyon becsületesen beszélt velem. Hivatkozott arra, hogy fültanúja lehettem, szemtanúja, hogy itt prépost úr, meg mindenféle mások mentek el. Neki olyan kínos, hogy el kell bocsátani, el kell utasítani, de hát ez az ő feladata és nem tehet ez ellen semmit. S én ismét ránéztem és azt mondtam, hogy nagyon kérem, tegye lehetővé, hogy beszélhessek azzal – és úgy tettem, mintha a nevet keresgélném –, és ő mondta, hogy ki az az ezredes, aki ezt az ügyet intézi. Ismételttem, hogy nagyon kérem, s erre vette a telefont, fölhívta az ezredes úr öméltóságát. Az ezredes valamit mondott, elkérte a névjegyemet, meg volt nálam más igazolás is, azt bemondta. Annyit kihallottam, mondta, hogy nagyon ragaszkodik hozzá. Aztán letette a kagylót, írt egy nyomtatványt, ráírta a nevemet és lakáscímemet. Majd pedig szólt, hogyha kimegyek, hol kell az épületbe bemenni, melyik emeleten találom az ezredeset. Az ezredeshez nyomban bemehettem, hellyel kínált, s mondta, hogy az illetékes személy szerint én roppantul ragaszkodtam ahhoz, hogy vele beszéljek. Mit akarok? Elmondtam, hogy mit szeretnék. Először azt mondta, hogy nem tudom, én, aki eszerint ezzel az ügyel foglalkozom, hogy a munkaszolgálatos semmilyen formában nem kaphat az államtól semmi néven nevezendő felszerelést. Mondtam, hogy én ezt tudom, de hát nem törődhetek ilyen előírásokkal, mert emberek megfagynak, emberek pusztulnak el. Erre ő a szavamba vágott: itt nem emberekről van szó, hanem zsidókról. Aztán vadul – amennyire mégis csak a tisztí neveltetése és kultúrája megengedte, hogy egy pappal beszéljen, olyan vadul –, keményen rohant ki a zsidók ellen, azután ellenem, hogy vannak ilyenek az egyházi személyek között is, akik az ügynek úgyszólván árulói. Szóval mindennek lehordott. Amikor kidühöngte magát, akkor engedelmet kértem, hogy elmondjam azt, ami nélkül nehezen tudnék elmenni, ha nem mondanám el. Pontosan nem emlékszem rá, hogy mit mondtam. Nem sokat beszéltem, de amikor befejeztem, nézett rám hosszan, egyszerűen nem tudtam elgondolni, hogy miért néz rám, mit latolgat. Csöngetett, bejött valamelyik beosztottja, intézkedett, röviden. 1000 pár bakancs kiutalása volt a kezemben, amelyet a Református Egyetemes Konvent Jó Pásztor Albizottsága számára a segélyezési akció keretében kiutalnak páronként 25, azaz huszonöt pengőért. A kezemben volt ez a hihetetlen, ez az elképzelhetetlen valami. De hát nagyon nehéz helyzetben voltam, mert tudtam, hogy legföljebb 3000 pengőnk van a Földhitelintézetnél levő folyószámlánkon, egyéb pénzem semmilyen forrásból a közvetlen adakozásból sem volt, vagy legfeljebb párszáz pengőnyi volt. Nem tudtam, mit is csináljak. Kezemben van a csoda, de ez a csodának csak az egyik momentumuma. Önmagában ez csoda és mégis mit érek vele. 25.000 pengő kellene.

Elmentem kétségbeesésemben dr. Kiss Józsefhez a Konventre, hogy valami módon a Konvent pénztárából előlegezze meg ezt az összeget. Ugyanis az a tervem, hogy 30 pengőért fogjuk értékesíteni ezeket a bakancsokat. Ez már így is jótéteményt jelent, és az öt pengőből, már hat pár bakancs 5 pengőjéből egy hetedik párat tudunk ajándékba ingyenesen adni azoknak, akik még a 30 pengőt sem tudják kifizetni. Előlegezze meg a Konvent. Kiss József alig tudott végighallgatni, kijelentette: ne tegyem pénzügyetek színterévé a Konvent magas szintű légkörét és így tovább siettem. Aztán mentem Bereczky Alberthez, ő segített volna, de nem volt rá lehetősége, nem volt pénzük. Így jutottam ahhoz, aki nagyon melegen ajánlotta fel bármiben a segítségét: Kemény Lajos evangélikus főespereshez. Elmondtam neki, hogy miről van szó – ő közismerten nagyon kevés beszédű ember lévén – csak intett, hogy kövessem. Felültünk a villamosra – útközben kérdeztem, hogy hová megyünk Lajos bátyám, mondta, hogy Fabinyi Tihamérhoz megyünk a TB-be. Miért? Nem felelt erre. Odaértünk, én valahová leültem. Ő egy idő után visszajött és hozta a 25.000 pengőt. Káprázatos volt az egész. Faggattam, mire elmondta, hogy Fabinyi Tihamér elintézte, hogy gyors kölcsönt kapott. Váltót írt alá a sződi nyaralójára való esetleges rátáblázásra, ha nem tudna fizetni a váltó lejáratakor. A meghatódottságtól alig tudtam megszólalni, de amikor már a kezemben volt a pénz, hogy menjek a központi raktárba, egyszer csak megtorpantam és mondtam: Lajos bátyám nagy bajban vagyok, hova teszek 1000 pár bakancsot. Na, jó, hogy említetted, na gyerünk a Deák térre. Mentünk a Deák térre Keken Andrásához, akit szintén régebben megismerhettem, Kemény Lajos kapcsolt össze minket. Elmondta, miről van szó, tudomása szerint a Deák téri templomnak van ilyen raktárhelyisége, melyet jól el lehet zárni. Keken András minden további nélkül mondta, hogy a rendelkezésemre áll ez a raktárhelyiség. Azután már csak mozgósítanom kellett a munkatársaimat, és a központi raktárból az 1000 pár bakancsot kifizetve el lehetett szállítani.

320

Csakhamar kiment az értesítés a hozzátartozóknak, hogy 30 pengőért lehet kapni, majd pedig azoknak, akiknek díjtalanul lehetett kapni. Minden hat pár után, de többet lehetett kapni díjtalanul, mert közben bejöttek adományok, s így többet tudtunk díjtalanul adni. Akiknek díjtalanul adtuk, azoknak közvetlenül mi expediáltuk. Később a II. világháborút követő nyolcadik vagy tizedik évben találkoztam valakivel, aki ugyan nem ismert, de társaságban voltunk és hallotta a nevemet és megkérdezte: Azonos azzal az Éliás Józseffel, aki a Jó Pásztornak a lelkesze volt? Igen. Elmondta, hogy Gyergyóhollón volt és óriási hatással volt rá, amikor megkapta a bakancsot, megkapott két pokrócot és egy Újszövetséget, valamint egy kedves, sokszorosított levelet az én eredeti aláírásommal. Elmondta, hogy milyen hatással volt rá, ő az ateisztikus beállítottságú ember attól kezdve kezdett hajlani az élő hit felé és később hívő lett. Mert az Ige testté lett – mondotta ő nekem, a világi ember. Az Ige testté lett: pokróccá lett, bakancssá lett, meleggé lett és a testté lett Ige, ez a bakancssá lett Ige az Újszövetségben szólani kezdett hozzá.

Azt sem szeretném elrejtve hagyni, hogy rövid néhány hét múlva hiánytalanul vissza tudtuk fizetni Kemény Lajos esperes úrnak nagy-nagy hálánk kifejezése mellett a 25.000 pengőt. S nagyon-nagyon meg tudtuk köszönni Keken Andrásnak azt, hogy a raktárt a rendelkezésünkre bocsátotta. S ez nem kis dolog volt, mert nagyon sokszor kellett őt vagy a munkatársait emiatt zavarni. Íme egy mozaik a sok közül.”

W.B.: Ez a felvétel 1980 körül készült. Köszönöm, hogy ilyen türelmesen végig tudták hallgatni az egészet. Nagyon jól példázza azt, amit próbáltam felvezetni, hogy van egy hittel rendelkező vezető, és a körülményekben látszik az, hogy ő ezt a hitével magyarázza, isteni segítséggel magyarázza, hogy olyan ajtók is megnyílnak, amelyek egyébként nem nyílnának meg, és hirtelen mindenhol segítők támadnak és az adakozók támadnak, úgyhogy a Jó Pásztor Misszió az adakozásoknak köszönhetően, és ezeknek a kapcsolatoknak köszönhetően, amelyek egyre inkább bővültek, nagyon komoly tevékenységet tudott kifejteni, mely nagyon közvetlenül életmentéshez is kapcsolódott.

N.P.: Ugye, jól tudjuk azt, hogy Éliás József zsidó származású volt, egyben református lelkész. Mit tudunk egyébként róla és a tevékenységéről?

W.B.: Éliás József a származására nézve egy szekularizált zsidó családban született. Ezentúl hitre is jutott – nem véletlenül lett református lelkész. És ami az ő életében még meghatározó momentum, hogy az egyik testvére munkaszolgálatos volt. Neki ajánlotta *A samaritánus kérdés*⁵ című könyvét az alábbi sorokkal: „*ezt a munkámat öcsémnek, Éliás Károlynak ajánlom, akit az Antikrisztus kihurcolt hazájából és a doni áttörésnél tűnt el 1943. január hó 12-én*”. Tehát egy olyan ember végezte ezt a szolgálatot, a munkaszolgálatosoknak a segítségét, aki személyesen érintett volt. Őt, mint lelkészt nem fenyegették hátrányosan a zsidótörvények, se a munkaszolgálatos törvények, tehát ez egyértelmű kivételként szerepel a törvényben is, hogy neki nem volt veszténivalója. De a saját sorsán, a saját családja sorsán, a testvére példáján keresztül látta azt, hogy ez mit jelent, mit jelent a munkaszolgálatosnak lenni, mit jelent, amikor valakinek a családtagja a doni áttörésnél meghal, vagy pedig hazafelé baktat egy szál rongyba beletekerve a lábát – szóval ez adhatott neki kellő motivációt.

321

Éliás József 1914-ben született és 1995-ben halt meg. Én az ő személyét és a munkásságát is kutatom. Így nyilvánvaló volt, hogy megnéztem különböző lexikonokban, hogy hogyan reflektálnak rá, és hogy mit írnak róla. Az 1960-ban megjelent Új Magyar Lexikon nem tartalmaz róla semmit. A Magyar Nagylexikon, ami 1998-ban jelent meg, a 7. kötetében, ahol kellene, ott szintén nem szerepel, és ugye Randolph L. Braham professzor, aki a téma legnevesebb kutatója, és tényleg összeszedett – nyilván a segítségein keresztül – minden információt, ami a holokausztról akár csak a legkisebb helyen föllelhető volt, ő ugyan említi, de *A magyarországi holokauszt bibliográfiája* című művében, ahol 5573 hivatkozás van, ebből háromszor szerepel szerzőként és ötször mint referenciából megadott személy. Tehát, hogy az ő munkássága nem volt kellőképpen ismert még akkor, és nem került kellőképpen kifejtésre, az a fentiekből nyilvánvaló.

Teológiai tanulmányokat végzett kitűnő eredménnyel Pápán, ahol református lelkészi oklevelet szerzett, és 1942-ig, a Jó Pásztorba való hívásáig segédlelkészként szolgált Cegléden dr. Czeglédy Sándor tudós lelkipásztor mellett, és a Jó Pásztornál volt először lelkész titkár, majd igazgató lelkész lett.

⁵ Éliás 1943.

Szeretném hangsúlyozni, hogy Éliás József nemcsak mint a Jó Pásztor Missziói Albizottságnak a vezetője végezte ezt az embermentő tevékenységet. Hiszen, ahogy hivatkoztam a Ravasz püspökkel való interjújában, a Jó Pásztor Albizottságnak voltak konkrét feladatai, majd mindjárt rátérünk arra is, hogy mik voltak azok a konkrét feladatok. Az egyház csak azokért a feladatokért vállalhatott bármilyen garanciát meg felelősséget, amelyek a hivatalos körlevélben megjelentek. Ennél többet nem vállalhatott és nem is végezhetett el. Ugyanakkor Éliás József, dr. Soós Gézőn keresztül, bekapcsolódott a Nemzeti Függetlenségi Mozgalomba. Ezt sok helyen Teleki-csoportként említik történelmi munkákban. Többek között, ami biztos, hogy a jelenlevők számára is ismert, az Auschwitz-i jegyzőkönyvnek a lefordítása is rajta keresztül történt meg Hajós Mária révén azzal, hogy ő kapta meg a jegyzőkönyvet lefordításra. Tehát nagyon komoly olyan jellegű ellenállási tevékenységet is kifejtett, amelynek nyilván nem volt és nem is lehetett köze egy Református Missziói Albizottsághoz, de mégis ugyanarról az emberről beszélünk, és ugyanakkor rengeteg olyan tevékenysége volt, amit magánemberként megtett és segített, amit csak tudott. Most megjelent újra Munkácsi Ernőnek a *Hogyan történt?*⁶ című könyve. Ez a könyv már nagyon korán megjelent a háború után, talán ez az első összefoglaló munka a magyarországi holokauszt-ról. Új jegyzetapparátus készült a névmutatóba és nagy örömmel vettem észre, hogy Éliás Józsefnél az szerepel, hogy a II. világháború alatt a polgári ellenállás egyik legjelentősebb alakja. Tehát nagy öröm volt számomra, hogy ma már a hivatalos történelmi kutatás is eljutott odáig, ahol korábban még nem volt ismert, hogy Éliás Józsefnek a szerepe, személyisége és a munkája fölkerülhetett arra a polcra, hogy egyáltalán most ebben a körben róla beszélhetünk. Ez mindenképp nagy öröm.

322 De visszatérve a Jó Pásztorra, hogy milyen feladatai voltak, elsősorban a munkaszolgálatosok segítése – erről beszélgettünk –, valamint a hátrahagyottak segélyezése. Tehát, hogy a családból az apát elviszik munkaszolgálatra, ottmaradnak a családtagok, a kenyérkereső esik ki, ott segélyezés nélkül az éhhalál veszélye áll fenn. Árva-, és gyermekotthonok létesítése. Itt megemlíteném, hogy már 1942-ben özv. Lakatos Józsefné halálakor, hagyaték-ként az egyházra – a református egyházra – hagyott egy noszvaji ingatlant. És itt alakult meg egy, az ő nevének a tiszteletére Lakatos Etelka Árvaotthonnak nevezett intézmény, és 1943-ban – ez is külön albizottságként működött egyébként a Konvent alatt – ez az albizottság beolvadt a Jó Pásztor Albizottságba, úgyhogy már 1943-ban Noszvajon működött egy olyan árvaotthon, ahol többnyire munkaszolgálatosok árváit nevelték, és itt is egy ilyen igei-bibliai-újszövetségi vezérelve volt Éliás Józsefnek, hogy ebben az otthonban a zsidó és a keresztény gyermekek együtt kerültek nevelésre, és itt a nevelést hangsúlyozom, mert ennek nem evangelizációs, hanem túlélési jellege volt, hogy valóban, akik hívő emberként így tudnak gondolkodni, azok lebontották azt a válaszfalat, amely a zsidók és keresztények között volt, hiszen az emberi életnek a védelme volt a legfontosabb. Akkor, ugye nagyon ismert a gyermekotthonoknak a további számossága, amely a Jó Pásztor keretein belül működött – és itt szeretném kiemelni Sztehlo Gábornak a működését. Ő a Jó Pásztorba került delegálásra, és 28-30 gyermekotthon – ugye itt vannak olyanok is, amiket nehéz beazonosítani, hogy az az otthon hova is tartozott, – de az a lényeg, hogy közel 1400 gyermeknek a túlélését tették lehetővé – nyilván ebben a Vöröskereszt segítségével is

nagyon komoly szerepet játszott, továbbá Raoul Wallenbergnek a támogatása is nagyon nagy szerepet játszott –, tehát itt megint nem azt hangsúlyoznom, hogy egy Missziói Albizottság egyszerűen milyen csodákra képes, hanem azt, hogy ha megindul egy szolgálat és annak van egy lelkes vezetője, akkor az milyen kapcsolatrendszer tud hirtelen kiépíteni, és kik tudnak hozzá csatlakozni, segíteni, támogatni. Fontos volt még az internáló táborokban lévőknek a gondozása és segítése, keresztlevelek gyűjtése, hamisítása és átadása. Itt csak egy nagyon érdekes momentumot emelnék ki, hogy olyan konspirált körülményekről olvastam leírást, amit egy lelkésztől nehezen tudná elképzelni az ember, de úgy, ha tudjuk, hogy a függetlenségi mozgalomban azért kikkel és hogyan tartotta a kapcsolatot, már látszik, hogy egy keresztlevél nem véletlenszerűen került átadásra valakinek, hanem a megfelelő kor, nem, szemszín, haj, magasság alapján, továbbá le is vizsgáztatták az embereket a keresztlevél átadásakor. Csak akkor hagyhatta el valaki az irodát a keresztlevéllel, ha oda-vissza, hátulról-előre, csukott szemmel el tudta mondani azt, hogy ő kicsoda, milyen felmenői voltak, hol keresztelték, ki keresztelte. Tehát, ezt nagyon komolyan vették, hiszen ez a szolgálatnak érdeke is volt, mert, hogyha valaki lebukott volna egy ilyen keresztlevéllel, akkor onnantól kezdve elég nehéz lett volna tovább szolgálni.

A bakancs akció nagyon jó példa arra, hogy a konkrét életmentés akár egy darab bakancsban is megnyilvánulhat. A presbiterek mentésében is nagy segítség volt, és néhány példát említenék még, ami fontos lehet így, a munkaszolgálat kapcsán. Az egyik az egy úgynevezett ruhagyűjtő munkaszolgálatos század. Hadd mondjam el, hogy ez egy fedőnév volt, és nagyon sok verzió van, nagyon sok történetet olvastam róla. Nyilván mindegyiknek van igazságalapja és nehéz visszamenni egy közös maghoz. Ezen nagyon sokat rágódtam, hogy lehet az, hogy különböző emberek ugyanazt a történetet különbözőképpen mesélik el. Azonban amikor rádöbbenek arra, hogy egy illegális szervezkedésben az emberek csak a felső kapcsolatukat ismerik, és nem tudják, hogy ugyanazon az ügyön kik és hogyan dolgoznak még, akkor érthetővé válik, hogy jelenhet meg akár egy zsidó, akár egy Bocskai százados, akár egy Éliás József visszaemlékezésében ugyanaz a történet, más-más momentummal kiemelve. Ennek a ruhagyűjtő munkaszolgálatos századnak az volt a lényege, hogy a ruhagyűjtés álcája alatt az országban azokat a munkaszolgálatosokat, akik a tudomány, irodalom, művészet és a közélet terén nagyon jelentős szerepet tölthettek be, valamilyen trükkel kiemelik. És ehhez összefogott az összes egyházi mentőszervezet, tehát a római katolikus Szent Kereszt Egylet, a zsidó szervezetek, a pesti izraelita hitközségtől dr. Földes Iván előljáró és a Jó Pásztor is. Érdekes módon Gátföldy Egon ezredes – aki ugye Henyey Gusztáv jobbkeze volt, és aki már próbált magának jó pontokat, enyhítő körülményeket biztosítani a háború után várható felelősségre vonásnál – sikerült meggyőzniük arról, hogy az egyházaknak létre kell hozni egy ilyen ruhagyűjtő munkás-, illetve munkaszázadot, és ez néhány száz embert érintett. Nagyon fontos volt arra figyelniük, hogy ne ragadtassák el magukat, hogy alacsonyan tartsák a létszámot, mert hiszen, ha nagyon felduzzadt volna a létszám, akkor kiderült volna, hogy azért ez egy komolytalan akció. Ugyanakkor ezek az emberek valós munkát végeztek, mert járták a várost és ruhákat gyűjtöttek a munkaszolgálatosoknak, tehát ebben a karitatív akcióban részt vettek, de ugyanakkor mégis biztonságosabb körülmények között voltak, és az egyházi segélyszervezetek, akik részt vettek ebben a szervezkedésben, külön lehetőséget kaptak arra, hogy néhány személyt magukhoz szolgálatra kivezényeltethessenek. Például Hajós Emil – a Jó Pásztor egyik munkatársa – így kerülhetett vissza a munkaszolgálatból a Jó Pásztor Bizottságnak az irodájába. Egy

másik nagyon érdekes dolog, hogy Rimaszombaton ún. flekktípusos titkos katonai karantént hoztak létre, hogy azok a betegek, akik esetleg továbbadhatják ezt a fertőző betegséget, ne érintkezhessenek másokkal, viszont a hozzátartozók elveszettnek, meghaltak hitték a családtagokat, és egy nagyon hosszú nyomozás során sikerült Éliás Józsefeknek eljutni ehhez a karanténhoz. Itt beszélgettek az emberekkel, vagy például Ricsén, Csörgőn, Garanyban internáló táborok voltak, ahol szintén a hozzátartozók nem tudtak a létezésükről, vagy, hogy kivel mi van, mivel a levelezés nem feltétlenül volt úgy biztosított, mint a munkásszázadnál, vagy munkaszolgálatos századnál. És nagyon sok esetben volt arra lehetőségük, hogy ők, mint egyházi tisztségviselők, vagy ő, mint egyházi személy, lelkész, beszélgetést, lelki beszélgetést folytasson valakivel – akár egy zsidó származású emberrel is, mert senki nem firtatta, hogy ki kivel beszélget lelkileg, és akkor ők nagyon aprólékosan jegyzetelték a neveket, címeiket, a hozzátartozóknak az elérhetőségét, és egy ilyen látogatás után akár hetekig azzal volt elfoglalva a Jó Pásztor az irodája, hogy értesítéseket, táviratokat küldtek a hozzátartozóknak, hogy a szeretett családfenntartójuk, vagy apjuk, nagyapjuk, testvérük él, itt van, jól van, üdvözetét küldi, és ugye ez óriási sikert hozott a kapcsolatrendszerben, és nyilván lehetőséget adott a még tágabb szolgálatokra is. Tudnék még sok példát mondani – azonban talán Attila is szeretne hozzászólni...

J.A.: Csak annyit fűznék hozzá, hogy igen, amit elmondtál, abból világosan kiderült, hogy mennyire fontos volt a hálózatépítés és a személyes kapcsolatrendszer – tehát a kapcsolati tőke.

324

W.B.: Igen, nagyon fontos volt.

N.P.: Sztehlo Gábor nevét említette. Róla mit tudunk, illetve az Evangélikus Egyház szerepéről, hogy mit tett a megkeresztelkedett zsidókért?

W.B.: Hallottuk Éliás József visszaemlékezéseit és Kemény Lajos esperesnek a nagyon-nagyon kiemelkedő szolgálatát. Kemény – ugye, hogyha kronológiában nézzük az eseményeket, 1944. március 19-én volt a német megszállás, és erre rá pár hétre, április 8-án Kemény Lajos bízta meg Sztehlo Gábort azzal a feladattal, hogy az Evangélikus Egyházat képviselje a Jó Pásztor Bizottságban, és május 31-én pedig Raffay Sándor püspök is ad egy hivatalos megbízást Kemény Lajosnak, hogy az evangélikusokat képviselje a Jó Pásztor Albizottságban. Tehát két személynek a megbízása teljesen legális és az egyház vezetése által támogatott, ugyanakkor az Evangélikus Egyház nem csatlakozott a Jó Pásztor Missziói Albizottsághoz. Természetesen a támogatásokban, segítségekben ez látható volt, de ennek ellenére ugyanakkor ez egy kizárólagosan, hivatalosan jogilag egy református munka volt.

Sztehloról annyit kell tudni ebből az időszakból, hogy kórházlelkészként szolgált korábban, és amikor Kemény Lajos megkérte, egyrészt azzal, ami egyébként az ő szívében is volt – akkor ez nem olyan megbízás volt, ami nagyon távol állt volna tőle, hiszen szeretett volna gyermekkel foglalkozni, szeretett volna gyermekotthonokat létesíteni, de ugyanakkor a

megbízás után tovább végezte azt a kórházlelkézi szolgálatot, amelyre korábban megbízást kapott. 1944. augusztusából is találtam még olyan jelentést, amit a július 15-e és július 31-e közötti kórházi látogatásairól ír, és jól szemlélteti azt a nehézséget, hogy másfél hónap alatt – a hozzátartozó tíz pesti kórházban – 112 beteget látogatott meg és nyolc keresztelést végzett. Szerdán egész nap, csütörtök délután, péntek délután és szombat délelőtt a kórházakban töltötte az idejét. Vasárnap istentiszteleteket tartott, ráadásul a látogatások mellett még egy könyvtárnak a szervezését is rábízták. Tehát az ő megbízásának a kezdete nem jelentette feltétlenül azt, hogy akkor itt most, egyik napról a másikra gyermekotthonok létesültek, hanem ez egy fokozatos betagozódás volt. Ráadásul a Jó Pásztor munkatársi gárdája minden reggel összegyűlt, amíg erre lehetőség volt, egy közös munkaértekezletre, ami közös imádsággal kezdődött. Ezekon Sztehlo Gábor nem tudott a munkája miatt részt venni. Majd amikor Sztehlo Gábor elkezdte a munkálkodását, ahogy az ő visszaemlékezéseiből olvassuk, nagyon szomorú kudarcokról, sikertelen próbálkozásokról számol be, hogy még pénzért sem tudott ingatlanokat szerezni – se Pesten, se Budán, se vidéken. És 1945-ben született egy olyan beszámoló Jó Pásztor részéről, amiben az ő gondolatai is olvashatók, *Engedjétek hozzám jönni a gyermekeket*⁷ címmel. Itt azt írja, hogy „*ma egy éve kezdődött meg ez a munka*”. Tehát ez ellentétben áll a közismert márciussal, inkább 1944. kora nyarára tehető az a gyermekmentő munka, amely akkor megindult. És a meginduláshoz – kicsit mellékszálként hozzátenném, hogy – megindultak a támogatások is. Tehát a Haggenmacher és a Dreher családok 100.000 pengővel támogatták a munkát, és hallottuk, hogy túl azon, hogy bakancsot nem lehetett kapni, a feketepiacon több száz pengő volt az ára, és 30 pengőért árulta a Jó Pásztor, hogy ebből finanszírozódjon az, amit ők ajándékba tudnak adni. Akkor így fel tudjuk mérni, hogy a 100.000 pengő az mekkora elképzelhetetlen mennyiség volt. És ahogy a Jó Pásztor könyvelése – ezt Sztehlo Gábor visszaemlékezése lehetővé tette –, majd pedig megjelent Bereczky Albertnek is a felszabadulás után a könyve, *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*⁸ címmel. Ő itt másfél millió pengőt említ, ami erre a szolgálatra ráment. Tehát, már egy anyagi bázis is kezdett megteremtődni. És akkor itt összeért a két szál, hogy július közepén – ahogy említettem, nem nagyon voltak eredmények –, a kudarcok miatt és a bombázástól való félelem miatt családjához Sárszentmiklóásra, tehát vidékre utazott Sztehlo Gábor. És augusztus elején valahogy utoléri egy püspöki üzenet azzal, hogy a svájci Vöröskereszt keresi, és hogy azonnal jöjjen Budapestre, és így augusztus közepén találkozik Friedrich von Bornnal, aki az embermentés fontosságát hangsúlyozza számára. Sztehlo visszaemlékezésében úgy utal erre, hogy „*1944. augusztusában, amikor az egyház oltalma alatt ezt a munkát nem lehetett folytatni, mint szabadságolt lelkész, a Vöröskereszt szolgálatába álltam*”.⁹ Számomra nem teljesen egyértelmű a Vöröskereszt szolgálatába állás, többszörös ellentmondást fedezhetünk fel Sztehlo visszaemlékezéseiben, mivel máshol Sztehlo arról számolt be, hogy az 1944. október 5-i otthonfelavatás után megkérte Kemény Lajos esperest, hogy a kórházlelkézi munkájában gondoskodjon helyettesről, mert ő most már a gyermekmunkára

7 A Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványának június-július havi Körlevele. Budapest. 1945. Sztehlo Gábor ev. lelkész, a Jó Pásztor Missziói Alapítvány Gyermekosztályának vezetője. *Engedjétek hozzám jönni!*, 8.

8 Bereczki 1945.

9 1948. május 18. Jelentés a PAX Magyar Szociális Alapítvány Gyermektelepeiről. EOL. Sztehlo Gábor iratai. I/1. 6. Közli: Kende 2020.

koncentrál. A Born általi hivatalos "kikérés" azonban csak október 15-én, a nyilas hatalomátvétel napján történt meg. A dokumentumokból azonban egyértelműen látszik, hogy a Vöröskereszt milyen hihetetlen összeggel támogatta ezt a szolgálatot, és Sztehlo Gábor vöröskeresztes fejléces levélpapíron írta meg a püspöknek is az akkor született beszámolóját. De ugyanakkor Éliás József, aki a Jó Pásztor vezetőjeként felügyelte és gyűjtötte az adományokat erre a munkára, nem, vagy nem ilyen formában tudott arról, hogy a Jó Pásztorban a Vöröskeresztnek bármilyen része van – azaz, hogy egyes otthonokat kizárólag a Vöröskereszt üzemeltetne, hiszen az élelmezésükről is a Jó Pásztor gondoskodott, részben a Vöröskereszt támogatásából –, de erre említettem, hogy azért, mert mi valamit nem értünk pontosan, az nem jelenti azt, hogy egy lelkes, segítőkész ember, aki támogatókat gyűjt, ott egy adott helyzetben – nem a mai internetes és SMS-es korból kell kiindulni, hanem nehéz kapcsolatok mellett – nyilván minden lehetőséget megragad arra, hogy azt a munkát, amit ő a szívéen visel, végre tudja hajtani.

Őszre – ahogy említettem – már pénz is volt, és 1944. októberére már a gyermekotthonok elkezdtek szép számmal növekedni. Ugyanakkor az is érdekes momentum, hogy ezen a svájci mentességi listán szereplő ingatlanoknak a nagy része a Haggemacher-Dreher családoké volt. 2019. december 11–12-én volt egy nagyon érdekes konferencia – az interneten meghallgatható –, a Wesley János lelkészképző főiskola és a MTA II. világháború története albizottság konferenciáján. Ott Kende Tamás beszélt is erről „Egy csoda konstruálása” címmel, és e-bookként ez a konferenciakötet az interneten elérhető. Bennem is szöveget ütött korábban ez a gondolat, de ő ezt részletesen kifejtette. Azért említettem meg, mert ha már tudományos körben ez publikálásra került, akkor ne úgy adjam elő, mintha én találta volna ki, még ha ez számomra ismert is volt korábban, de nem publikáltam. Tehát Born szerepe megkerülhetetlen. Többek között a Bérc utca 16-ban alakult első gyermekotthonnak a híre is tőle származik, tehát ezt nem úgy kell elképzelni, hogy Sztehlo Gábor sorba járja a rokonokat ingatlant keresve, hanem Born szembesíti Sztehlot azzal, hogy van egy ingatlan, ahol egy gyermekotthont lehet létesíteni; és képzeld, ez a Bérc utca 16 – és akkor, így összeáll a kép, ugyanis az egy Haggemacher-villa volt. Tehát nagyon olajozottan be is indult a gyermekmentő munka.

326

J.A.: Igen, ehhez annyit tennék még hozzá, hogy tulajdonképpen látjuk a lehetőségét annak, hogy Éliás számára a német megszállás – főleg a nyilas korszak – idején egyre nehezebbé válik a tevékenység. Tehát, neki szinte illegalitásba kell vonulnia – bujkálnia kell. És akkor Sztehlo, ugye aki egy evangélikus lelkész, aki a Vöröskereszt oltalmát élvezzi, ő kerül előtérbe, de azt hiszem, hogy alapjában véve ideje lenne, hogy a történeti kutatás bizonyos igazságot szolgáltatson és kiegyensúlyozza a dolgokat. Tehát Éliás József, aki – szinte mondhatni alig ismert a köztudatban – szerintem méltó arra, hogy Sztehlo Gábor mellett a magyar köztudatban, a magyar történeti kutatásban visszakapja azt a helyet, ami őt megilleti az embermentésben a holokauszt idején.

W.B.: Igen, én is úgy gondolom! Ezért mondtam, hogy Sztehlo Gábor milyen nagy munkát végzett azzal, hogy ez a harminc körüli gyermekotthon működött, 1500 gyermeknek a túlélését biztosította, akár Vöröskereszttel, akár svájciakkal, akár a Jó Pásztor keretén belül.

És egyébként az *Evangelikus Élet*-ben¹⁰ megjelent egy cikk arról, hogy milyen komoly szabadkőműves páholyok támogatták Sztehlo Gábornak ezt a munkáját. Tehát, vannak még olyan fehér foltok, amiből nem tudjuk azt, hogy hogyan, de az a lényeg, hogy működtek, emberek éltek túl, embereket sikerült élelmezni, a haláltól megmenteni, tehát szerintem senki nincs, aki kisebbitené ezt az érdemet. Ami a kérdésre vonatkozik: Igen! Szerintem az került itt korábban elsikkadásra, hogy ez a munka a Jó Pásztor égisze alatt történt. Tehát, hogy Sztehlo Gábort a Jó Pásztorba küldték, és sokáig az volt a köztudatban, hogy Éliás Józsefnek bujkálnia kellett, illegalitásba ment, és akkor úgymond véget ért a háború –, és akkor egyszer csak lelkészként újra elkezdett szolgálni. Szerintem az iratokból meg a visszaemlékezésekből nem ezt lehet megállapítani. Hiszen egészen október 25-ig Éliás József aktívan dolgozott. Azért emelem ki ezt a dátumot, mert ekkor szakadt meg a telefonösszeköttetés Buda és Pest között. Tehát, ahogy ez a kommunikációs csatorna megszakadt, úgy nyilván ezekkel a gyermekotthonokkal is nehezzé vált a kapcsolat – nagyon részletes, szép térkép készült a Sztehlo alapítványnál B. Kádár Zsuzsanna szerkesztésében¹¹, ahol láthatók helyileg, hogy hol vannak ezek a gyermekotthonok. A többsége Budán volt. Éliás Józsefnek az irodája itt volt a Lázár utcában, Pesten. Tehát nyilván Pestről Budára – ha a telefon-összeköttetés megszakad – lehet futárokat küldeni, de azért az infrastruktúra is eléggé megrongálódott. Tehát nem volt olyan lehetőség a kapcsolattartásra. Amit én össze tudtam szedni ezzel kapcsolatban, dokumentált információt, az az, hogy Szálasiék október 16-án kerültek hatalomra, és ezelőtt egy héttel Cavallier József volt az, aki bizalmasan közölte Éliás Józseffel, hogy van egy bizalmi emberük, aki beépítetten a nyilas központban, a Pártközpontban szolgál, és tőle származik első kézből az az információ, hogy Éliás Józsefet feketelistára tették és meg fogják ölni. Tehát ezt egy héttel korábban tudta meg. Amikor ezt megtudta, akkor – hát nem aznap, de nyilván október 15-én – dr. Kárpáthy Géza bírós és Kárpáthy Sándor gyógyszerész közös gellérthegyi villájába vonult illegalitásba tíz napra. Majd innen Fehér Géza Gyarmat utcai házába – zuglói házába – költözött, ahol egyébként a szülei és a testvérei is már velük lehettek – ez elég nagy ingatlan volt, és ez az ingatlan egy mentőbázisként működött. Tehát azt az eddig téves ismeretet, hogy Éliás József illegalításban volt, és akkor a Jó Pásztor már nem működött, én azzal szeretném cáfolni, hogy a visszaemlékezésekből rekonstruálható az, hogy utcaszerte tudtak Éliás József ottlétéről, az ő szolgálatát nagyon sokan igényelték és nagyon sokan látogatták. Tehát az nem illegalitás, amikor az egész utca keresztben-hosszában beszél, hogy itt van a Jó Pásztor lelkésze, és hogy jöjjön el hozzánk imádkozni lelkész úr, jöjjön el hozzánk a beteg gyermekünkért imádkozni, és az egész családja is ott van. Ezért gondolom, hogy ez főleg egy téves információ – és a Jó Pásztor működött tovább. Néhány munkatársa hozta-vitte a hírt, és kézben tartották a munkát, ugyanakkor voltak helyettesei is. Például Nagy Gyula és Boros Sándor – ők olyan engedélyekkel is rendelkeztek, hogy be tudtak járni a gettóba, ahova gyógyszereket csempészték be rendszeresen. Sőt egy üres kávéházi helyiségben istentiszteleti helyiséget is létesítettek. Itt rendszeres alkalmakat tartottak, még karácsonykor is, és a levéltári visszaemlékezések alapján január közepéig 300 személyt látogattak rendszeresen a gettóban. Tehát a Jó Pásztor működött annak ellenére, hogy Éliás József illega-

10 Berényi 2004.

11 Jó Pásztor intézmények & Virtuális Séta – Sztehlo Gábor / a Jó Pásztor Bizottság mentőhelyeinek története. <http://www.sztehloalapitvany.hu/jopasztor/jopasztor.html> (utolsó letöltés: 2023. május 3).

litásban volt. Ezenkívül egy Szász Edit nevű diakonissza asszony olyan családokat kutatott föl, akik bujkálásra kényszerültek, illegalitásba kellett, hogy vonuljanak, és nekik próbált menedékeket felkutatni, és őket eljuttatni oda. Ugyanakkor említettem ezeket az illegális kapcsolatokat. Honvédségi kapcsolatok révén teljesen szabályos katonai szabadságos leveleket tudtak szerezni, amellyel a már fronton levő, vagy akár határ- vagy hadműveleti terület mögötti területen levő embereket hivatalosan szabadságra hazarendelhettek. Tehát ezek egyedi, nyilván nem nagy számosságú esetek voltak. És amiről már szintén volt szó, hogy a keresztlevelek gyűjtése, anyakönyvi kivonatoknak a gyűjtése, annak igazán most, Szálasiék hatalomra kerülése után lett igazán jelentősége, hogy ki milyen keresztlevelet, ki milyen anyakönyvi kivonatot tud felmutatni. És említhetjük még Raoul Wallenberget, aki 1500 kitöltetlen svéd menlevelet adott át a Jó Pásztornak, és ez az 1500 darab, ez egy elég nagy szám. Tehát, ezeknek a kiosztása ebben az időszakban történt meg. Éliás végig Fehér Gézáék Gyarmat utcai ingatlanában volt, egészen Zuglói felszabadulásáig, 1945. január 14-ig. Amikor egyébként az erről szóló interjú Éliás Józseffel az MTA Judaisztikai Kutatócsoportnak az *Értesítő*-jében¹² megjelent, akkor abban kérdezik Éliást a Raoul Wallenberggel való kapcsolatáról is, és abban nyilatkozik arról, hogy az ő letartóztatására érkezett egy szovjet tiszt, aki figyelmeztette arról, hogy le kell, hogy tartóztassa és ezért elmenekült egy Hermina úti otthonba. Tehát ez is egy olyan – nem tudom másnak nevezni, mint egy isteni beavatkozás, vagy a történelemben egy olyan fordulat –, amely megmagyarázhatatlan, hogy az üldöző menti meg azt a mentő embert, aki más üldözötteket segít, és nem tudjuk a magyarázatát, hogy miért? Tehát itt a Hermina úton élte meg Éliás József a felszabadulást. 18 munkatárs volt, aki közvetlenül dolgozott vele és említettem ezt a 31 gyermekotthont, ahol 1300 gyermeknek a túlélését – és hát nyilván azért itt hozzátartozók is vannak – már mint a szolgálók alatt is több esetben a hozzátartozókat kellett érteni. Tehát egy nagyon kiterjedt tevékenység volt, ami a Jó Pásztor égisze alatt végbement.

328

Hogy miért van erről hallgatás, erről is, illetve, hogy miért alakulhatott ez ki így?

Hallottam egy nagyon találó mondást, hogy a keresztényeknek túl zsidó volt Éliás, a zsidóknak meg túl keresztény. A Yad Vashem emlékérmét nem kaphatta meg Éliás a zsidó származása miatt, holott mint említettem, családi származásra nézve ő teljesen szekuláris családból valónak érezte magát; az édesapjának a szociáldemokrata párthoz volt kötődése, kovácsmester volt. Ennek ellenére a Yad Vashemnél is a zsidó származás, úgy látszik, több generációra visszamenően számít. De nyilván nem a kitüntetés az érdekes, illetve több kitüntetést is kapott a felszabadulás után. De szerintem a legfontosabb az, hogy az ő élete is – mint ahogy említettünk másokat is – egy olyan példa lehet, ami a nehéz idősza-
kokban iránymutatásul szolgál számunkra.

N.P.: Az időnk nagyon előre szaladt, pedig sokat lehetne még beszélni a mai kerekasztalunk témájáról. Azt tudjuk, hogy 1945 után is működött tovább a Jó Pásztor Bizottság és 1951-ben számolták fel. Ekkor Éliás József javaslatot tett a Református Egyház vezetőségnek, hogy a Rákosi-korszakban kitelepítettek számára is szervezzenek mentőszolgálatot. Megbüntették érte, ezek az utolsó adataim. Köszönöm szépen a beszélgetést!

¹² Komoróczy 1990.

W.B.: Egy mondatot hadd fűzzek ehhez hozzá, mivel itt is van egy kis zavar: a Jó Pásztor Konventi Albizottság 1952-ig még működött tovább, és különböző feladatai voltak a Református Egyházon belül. Sőt 1945 – tehát a felszabadulás után – szeptember 1-én – megalakult a Magyar Evangéliumi Egyházak Jó Pásztor Missziói Alapítványa, ami viszont már egy közös református-evangélikus szervezet volt, és ezt is Éliás József vezette, s Sztehlo Gábor második lelkészként nagyon sokáig dolgozott ebben a alapítványban – egészen addig, amíg ki nem vált a gyermekotthonával, és meg nem alakult Gaudiopolis néven az új Pax Szociális Alapítvány – tehát addig a Budakeszi úti ingatlan is egy Jó Pásztor gyermekmenhely volt – egyébként más gyermekmenhely is volt, ami még tovább működött a felszabadulást követően. A Jó Pásztor Alapítvány hivatalosan nem szűnt meg. Nagyon sok egyházi szervezetet megszüntettek, feloszlattak az 1950-es években, erre azonban nem találtam dokumentumot, ugyanakkor a működése 1955-ben befulladt. Viszont azt még megemlíteném, hogy volt olyan névtelen adakozó – nem sikerült kiderítenem, hogy ki volt – aki, mivel van erre lehetőség Izraelben, a Kerem Kayemeth Lelsrael-nél, hogy fát lehet ültetni az igazak emlékére. És volt olyan személy, vagy több személy, aki összefogott, és száz darab fát ültettek el Éliás József emlékére. Tehát attól függetlenül, hogy hivatalosan: államilag, illetve egyházilag az ő elismerése nem történt meg, azok az emberek, vagy azoknak leszármazottjai, akik a megmentésüket vagy az életüket neki köszönhatték – ők kifejezték az elismerésüket a megfelelő helyen, Izraelben.

N.P.: Köszönöm szépen! Mivel kérdés, észrevétel vagy hozzászólást a hallgatóság nem jelez, így nagyon szépen megköszönöm Wintermantel Balázsnak és Jakab Attilának a beszélgetést. Nagyon sok mindent megtudtunk a Jó Pásztor Bizottságról, és nagyon érdekes volt a beszélgetés. Köszönöm szépen, hogy itt voltak!

329

W.B.: Köszönöm szépen a megtisztelő meghívást!

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Bereczky Albert 1945: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*. Budapest, (Hasonmás kiadása: Református Zsinati Iroda, 1984.)

Berényi Zsuzsanna Ágnes 2004: Sztehlo Gábor, a szabadkőműves. *Evangélikus Élet* 27, <https://zope.lutheran.hu/ujsagok/evelet/archivum/2004/27/103> (utolsó letöltés: 2023. május 3).

Éliás József 1943: *A samaritánus kérdés*, Budapest

Kende Tamás 2020: Egy csoda konstruálása: Sztehlo Gábor és saját változó emlékezete az embermentés kezdetéről. In: B. Kádár Zsuzsanna (szerk.): *Populizmus és emlékezetpolitika*. Budapest, 122–149. (Wesley konferencia kötetek 11), E-book: <https://mek.oszk.hu/21300/21312/>; https://archive.org/download/WJLF_2018_2019/Populizmus_es_emlekezetpolitika.pdf (utolsó letöltés: 2023. május 3)

Komoróczy Géza (szerk.) 1990: „Talán kulcs Raoul Wallenberg tragédiájának megértéséhez...” Éliás József ny. református lelkész visszaemlékezése. Dombrovsky Ádám interjúja, *MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő* 2. https://www.kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/hungaricajudaica/Ertesito_1990_febr.pdf (utolsó letöltés: 2023. május 3)

330

Munkácsi Ernő 2022: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához*. Jegyzetekkel ellátta és tanulmányokkal kiegészített Bohus Kata, Csósz László és Laczó Ferenc. Előszó Nina Munk, A képanyagot összeállította Jalsovszky Katalin és Csósz László. Budapest

Szenes Sándor 1994²: *Befejezetlen múlt*, Budapest

Szécsényi András 2016: *A korszellem hálójában. Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat rendszere és nemzetközi beágyazottsága Magyarországon (1935-1944)*, Budapest